

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Erzpriester Georgios D. Metallinos, Dr. Theol. - Dr. Phil.,
Leben in Leiben Christi (Einführung in die Orthodoxie) (= Ζωὴ ἐν τῷ Σώματι τοῦ Χριστοῦ) (Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν), Athen 1990 (σελίδες 288, σχ. 8ον).

Τὸ παρὸν βιβλίον εἶναι καρπὸς τῆς γνωστῆς ἀκαταπονήτου συγγραφικῆς καὶ διαλεκτικῆς (διὰ μαθημάτων, διαλέξεων καὶ κηρυγμάτων) δραστηριότητος τοῦ αἰδεσιμολογιωτάτου Πρωθιερέως π. Γεωργίου Μεταλληνοῦ, Ἀναπληρωτοῦ Καθηγητοῦ ἐν τῷ Τμήματι Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἡ ἔκδοσις ἐγένετο μερίμνη τῆς ἐν Μετεώροις Ἱ. Μονῆς τῆς Μεταμορφώσεως - Μεγάλου Μετεώρου, ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἑορτασθεΐσης ἑκατονταετηρίδος αὐτῆς. Ἡ ἐκ 288 σελίδων λαμπρὰ καλλιτεχνικὴ ἔκδοσις, — ἥτις ἐγένετο εἰς γερμανικὴν γλῶσσαν μερίμνη τοῦ Γερμανοῦ Ὁρθοδόξου Θεολόγου κ. Leo Brang, μαθητοῦ καὶ πνευματικοῦ τέκνου τοῦ συγγραφέως—, ἀποσκοπεῖ, ὡς ἀναφέρεται ἐν τῷ Προλόγῳ τοῦ Καθηγουμένου τῆς ὡς ἄνω Ἱ. Μονῆς Πανοσ. ἀρχιμ. π. Ἀθανασίου, εἰς τὸ νὰ ἐμβαθύνουν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς Ὁρθοδοξίας οἱ Ἕλληνες καὶ ξένοι προσκυνηταὶ τῶν ἱερῶν βράχων τῶν Μετεώρων καὶ οἱ «ξενόγλωσσοι Ὁρθόδοξοι ἀδελφοί».

Ὁ τόμος περιλαμβάνει δέκα τρεῖς διαλέξεις ἢ μαθήματα (Vorträge), τὰ ὅποια ἐγένοντο εἰς διαφόρους περιστάσεις ὑπὸ τοῦ π. Γεωργίου Μεταλληνοῦ εἰς τὸ «Σεμινάριον διὰ τὴν Ὁρθόδοξον Λατρείαν (Λειτουργίαν) καὶ Πνευματικότητα» (Seminar für Orthodoxe Liturgie und Spiritualität) τῆς ἐν Φρανκφούρτῃ τῆς Γερμανίας Ρωσικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἐξωτερικοῦ. Αἱ διαλέξεις αὗται ἐπελέγησαν ἐκ πολλῶν ἄλλων, διότι ἀποτελοῦν ἐνότητα καὶ παρουσιάζουν μίαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον σφαιρικὴν θεώρησιν τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τρόπον τινὰ διεξοδικὴν καὶ ἐμπεριστατωμένην εἰσαγωγὴν εἰς αὐτήν.

Αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος διαλέξεις εἶναι αἱ ἐξῆς:

1) Ὁρθόδοξος Πνευματικότης (Orthodoxe Spiritualität) (σσ. 11-24). 2) Ἡ σώζουσα πίστις (Der rettende Glaube) (σσ. 25-42). 3) Ἡ ἐνοριακὴ ζωὴ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ καὶ ἐν τῷ παρόντι (Das Leben in der Pfarrgemeinde in der Geschichte und in der Gegenwart) (σσ. 43-65). 4) Μεμαρτυρημένη ἀγιότης (Ποῖος εἶναι ἅγιος;) [Bezeugte Heiligkeit (Wer ist ein Heiliger?)] (σσ. 66-80). 5) Ἡ σημασία τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ (Die Bedeutung der Kirchenväter in der Orthodoxie) (σσ. 81-98). 6) Ἡ «Διαλεκτικὴ» τῆς Παραδόσεως καὶ τῆς ἀνανεώσεως (Die «Dialektik von Tradition und Erneuerung») (σσ. 99-114). 7) Τὸ μυστήριον τοῦ Σταυροῦ ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Σωτηριολογίᾳ (Das Geheimnis des hl. Kreuzes in der Orthodoxen Erlösungslehre) (σσ. 115-139). 8) Θεώρησις τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ φωτὶ τῆς Ἀναστάσεως (Betrachtung des Menschen im Lichte der Auferstehung) (σσ. 140-155). 9) Λατρεία καὶ ἀσκησις (Gottesdienst und Askese) (σσ. 156-182). 10) Ἡ χριστιανικὴ κοινωνία ὡς κοινότης ἐν Χριστῷ (Die christliche Gesellschaft als Gemeinschaft in Christus) (σσ. 183-201). 11) Ὁρθοδοξία καὶ κοινωνικοπολιτικὴ διακονία (Orthodoxie und gesellschaftspolitischer Dienst) (σσ. 202-227). 12) «Ἐκκλησία καὶ Κράτος» ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Παραδόσει («Kirche und Staat» in der Orthodoxen Tradition) (σσ. 228-243) καὶ 13) Ἐξηγητικὴ

προσέγγιςις πρὸς τὴν Μεταμόρφωσιν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ὑμνογραφίας (Eine exegetische Annäherung an die Verklärung auf der Basis der Hymnographie).

Ὁ τόμος, ὅστις ἐν τοῖς ἐξωφύλλοις καὶ ἐν Παραρτήματι παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ φωτογραφίας, εἶναι τῶ ὄντι ἐξαιρετος Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν, διότι παρουσιάζει μετὰ σαφηνείας καὶ εὐστόχως χαρακτηριστικὰς πτυχὰς τῆς Ὁρθοδόξου πνευματικότητος καὶ ὑποβοηθεῖ τοὺς μὲν ἐν τῇ Δύσει ἀναγνώστας νὰ πραγματώσουν τὸ αἶτημα τοῦ βενεδικτίνου μοναχοῦ πατρὸς Lambert Beauduin, κατὰ τὸ ὅποιον ἡ Δύσις πρέπει νὰ φοιτήσῃ εἰς τὸ σχολεῖον τῆς Ἀνατολῆς (L' Occident à l' école de l' Orient), τοὺς δὲ Ὁρθοδόξους νὰ ἀναζωπυρήσουν τὴν αὐτοσυνειδησίαν των καὶ νὰ κατανοήσουν τί εἶναι καὶ τί δὲν εἶναι ἡ Ὁρθοδοξία. Ὁ σ. παρουσιάζει ἐξαιρετοὺς ψηφίδας τοῦ θεοτεύκτου καλλιτεχνήματος τῆς Ὁρθοδοξίας κατὰ τρόπον οὐχὶ νοησιαρχικόν, ἀλλ' ἐμπειρικόν. Ἡ ὄλη φαινομενολογικὴ παρουσίασις ὑπ' αὐτοῦ χαρακτηριστικῶν πτυχῶν τῆς Ὁρθοδοξίας ἀπεικονίζει οὐ μόνον τὴν ἀρτιωτάτην θεολογικὴν συγκρότησιν τοῦ π. Γεωργίου Μεταλληνοῦ καὶ τὸ πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως ὁλονὲν καὶ περισσότερον ἀποκαλυπτόμενον συγγραφικόν του τάλαντον, ἀλλὰ καὶ τὴν πολυχεύμονα προσωπικὴν ἐμπειρίαν του, ἥτις εἶναι ἔκδηλος ἐν ταῖς θεολογικαῖς συγγραφαῖς του. Αἱ διαπιστώσεις αὗται δὲν αἰρούνται, ἀκόμη καὶ ἐὰν θὰ ἤθελέ τις διαφορετικὴν διατύπωσιν ἐπὶ μερικῶν σημείων τῆς ρωμαλέας καὶ πρωτοτύπου σκέψεως τοῦ αἰδεσιμολογιωτάτου συγγραφέως, ὁ ὅποιος διὰ τῆς γραφίδος καὶ τοῦ λόγου του καταρδεύει δαψιλῶς τὸν ἀγρὸν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Θεολογίας.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Die Väter Israels. Beiträge zur Theologie der Patriarchenüberlieferungen im Alten Testament. Festschrift für Josef Scharbert zum 70. Geburtstag, έκδ. ὑπὸ Manfred Görg, Stuttgart, 1989, σελ. 461.

Ὑπὸ τοῦ ἐν Στουτγάρδῃ γερμανικοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου «Katholisches Bibelwerk» ἐξεδόθη κατὰ τὸ προπαρελθὸν ἔτος, εὐπαρουσίαστος τόμος, ὑπὸ τὸν ὧς ἄνω τίτλον, πρὸς τιμὴν τοῦ διαπρεποῦς παλαιοδιαθηκολόγου Josef Scharbert, ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου, ἐπὶ τῇ συμπληρώσει ἐβδομηκονταετίας ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του. Εἰς τὸν ἐν λόγῳ τιμητικὸν τόμον περιέχονται, κατ' ἀλφαβητικὴν σειράν, εἴκοσι τέσσαρες ἐνδιαφέρουσαι ἐπιστημονικαὶ μελέται, συγγραφεῖσαι ὑπὸ Ἰσραήλων διακεκριμένων παλαιοδιαθηκολόγων, συναδέλφων καὶ φίλων τοῦ τιμωμένου Καθηγητοῦ. Τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ τόμου εἶχεν ἀναλάβει ὁ Manfred Görg, ὁ ὅποιος συνέγραψε καὶ μίαν ἐκ τῶν ἐμπεριεχομένων ἐν αὐτῷ μελετῶν. Αἱ ἐργασίαι αὗται ἀναφέρονται εἰς θεολογικὰ θέματα καὶ προβλήματα τοῦ βιβλίου τῆς Γενέσεως καὶ δὴ εἰς παναρχαίας βιβλικὰς παραδόσεις, περὶ τῶν ὁποίων γίνονται ὑπαινιγμοὶ ἢ καὶ εὐθεῖαι ἀναφοραὶ εἰς ἄλλα βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἐχουν δὲ ἅπασαι στενὴν σχέσιν πρὸς τὰς περὶ τῶν Πατριαρχῶν τοῦ Ἰσραὴλ παλαιοδιαθηκικὰς διηγήσεις. Καὶ εἶναι λίαν ἐπιτυχῆς ἡ ἐπιλογή των δι' ἐν συλλογικὸν ἔργον πρὸς τιμὴν ἐπιστήμονος, ὁ ὅποιος διεκρίθη ἰδιαιτέρως διὰ τὰς περισπουδάστους θεολογικὰς μελέτας του ἐπὶ τῶν μεγάλων Πατέρων τοῦ Ἰσραὴλ. Πράγματι δὲ πρὸς αὐτὸν τὸν χῶρον κινοῦνται πλεῖσται ἐρευνητικαὶ ἐργασίαι τοῦ τιμωμένου Καθηγητοῦ, χάρις εἰς τὴν γνησιότητα καὶ τὴν ἐν γένει ἐπιστημονικὴν ἀξίαν τῶν ὁποίων ἐγένετο οὗτος εὐρύτατα γνωστός, θεωρούμενος —καὶ δικαίως τιμώμενος— ὑπὸ τῶν ἐιδικῶν, ὧς κορυφαῖος ἐν Μονάχῳ ἐκπρόσωπος τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ἐξηγητικῆς θεολογίας. Καὶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ πέρα τούτων, ὅτι οὗτος, διὰ τῶν ἐμπεριστατωμένων μελετῶν του, ἔχει παρουσιάσει μίαν ἐπιτυχή σύνδεσιν τῶν εἰσαγωγικῶν θεμάτων τῆς ἐπιστήμης τῆς Π. Διαθήκης πρὸς ἐκεῖνα τῆς θεολογίας αὐτῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραὴλ.

Αἱ ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος τιμητικῷ τόμῳ δημοσιευόμεναι μελέται εἶναι ὑψηλῆς ἐπιστημονικῆς στάθμης καὶ δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς πολὺτιμοι συμβολαὶ εἰς τὴν θεολογίαν τῶν περὶ τῶν Πατριαρχῶν τοῦ Ἰσραὴλ παλαιοδιαθηκικῶν παραδόσεων. Πρὸς σχετικὴν ἐνημέρωσιν τοῦ ἀναγνώστου ἐπισημαίνομεν τὰς ἐξ αὐτῶν ἐχούσας ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον: «Ἡ πάλῃ τοῦ Ἰακώβ μετ' τὸν ἄγγελον (Γεν. 32,23-33)», τοῦ J. B. Bauer (σελ. 17-22), «Ὁ Ἀβραὰμ εἰς Negeb», τοῦ H. C a z e l l e s (σελ. 23-32), «Ἡ θεολογικὴ σημασία τοῦ ἑβραϊκοῦ ῥήματος הָלַךְ (halak = πορεύεσθαι) εἰς τὰς περὶ τοῦ Ἀβραὰμ διηγήσεις (Γεν. 12-25)», τοῦ H. G r o s s (σελ. 73-82), «Ἡ περὶ τοῦ Ἀβραὰμ παράδοσις ἐν Γεν. 15», τοῦ H. H a a g (σελ. 83-106), «Ὁ Ἰακώβ ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἀμώζ», τοῦ J. J e r e m i a s (σελ. 139-154), «Ἡ κραυγὴ διὰ δικαιοσύνην ἐν Γεν. 18,16-33», τοῦ J. K r a s o v e c (σελ. 169-182), «Δευτερονόμιον 12,1 καὶ Γένεσις 15,18», τοῦ N. L o h f i n k (σελ. 183-210), «Ἱεροὶ τόποι ἐν τῷ κύκλῳ τοῦ Ἰακώβ», τοῦ J. M a r b ö c k (σελ. 221-224), «Πίστις καὶ Ἰακώβ» - Γεν. 15,6», τοῦ R. M o s i s (σελ. 225-257), «Ὁ πειρασμὸς τοῦ Ἰωσήφ (Γεν. 39)», τοῦ H. R i n g g r e n (σελ. 267-270), «Ἡ προσευχὴ τοῦ Ἰακώβ (Γεν. 32,10-13)», τοῦ J. S c h r e i n e r (σελ. 287-303), «Δύο δράματα ἢ δύο γεγονότα; Νέα προσπάθεια φιλολογικῆς ἀναλύσεως τοῦ Γεν. 20», τοῦ T h. S e i d l (σελ. 305-325), «Ὁ Ἀβραμ εἰς Χαναάν. Ἐπιστημονικαὶ φιλολογικαὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν ἐν Γεν. 12-13 μετακινήσεων», τοῦ S. Ö. S t e i m g r i m s o n (σελ. 327-341), «Ἡ φυγὴ ἐνὸς κλητοῦ (Γεν. 12,10-20). Σκέψεις ἐπὶ μιᾶς πάντοτε ἐπικαίρου παλαιᾶς διηγήσεως», τοῦ O. W a h l (σελ. 343-359) καὶ «Ὁ Θεὸς τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τὰ ἔθνη. Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ Ψαλμοῦ 47», τοῦ E. Z e n g e r (σελ. 413-430). Αἱ πέραν αὐτῶν δημοσιευόμεναι ἕτεραι ἐργασίαι ἀνήκουν εἰς τὸν αὐτὸν ἐπίσης ἐπιστημονικὸν χῶρον. Συγγραφεῖς αὐτῶν εἶναι, ἀντιστοίχως καὶ κατ' ἀλφάβητικὴν σειράν, οἱ K. B a l z e r, M. D e l c o r, N. F ü n g l i s t e r, H. I r s i g l e r, R. K i l i a n, A. R. M ü l l e r, L. R u p p e r t, P. W e i m a r καὶ ὁ ἤδη ἐν ἀρχῇ μνημονευθεὶς M. G ö r g.

Μετὰ τὰς μελέτας ταύτας παρατίθεται εἰς τὸν τόμον μακρὸς πίναξ, περιλαμβάνων λεπτομερῶς ἅπαντα τὰ δημοσιεύματα τοῦ Καθηγητοῦ Scharbert καὶ δὴ πρῶτον μὲν τὰ αὐτοτελῆ αὐτοῦ συγγράμματα, ἐν συνεχείᾳ δὲ τὰς πολυαριθμοὺς μονογραφίας του εἰς τὰ διάφορα θεολογικὰ περιοδικὰ καὶ συλλογικὰ ἔργα, ὡς ἐπίσης καὶ τὰ ποικίλα εἰς εἰδικὰ λεξικὰ βιβλικὰ ἄρθρα του καὶ τὰς βιβλιοκρισίας του ἐπὶ ἐπιστημονικῶν βιβλικῶν συγγραμμάτων, ἐπιμελῶς ταξινομημένα ὑπὸ τοῦ W. B e r g (σελ. 431-461). Πολλὰ τῶν ἐν τῷ πίνακι τούτῳ ἔργων τοῦ τιμωμένου εἶναι ἤδη καὶ εὐρυτέρως γνωστά, καὶ κυρίως τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ εἰσαγωγικὰ προβλήματα τῆς Βίβλου, τὰ ὁποῖα, σημειωτέον, συνδέει οὕτως στενῶς καὶ ἐπιτυχῶς πρὸς θέματα τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ. Περὶ σφόδρα ὅμως προβάλλουν τοῦτον τὰ συγγράμματά του ἴσως ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὁποῖα πραγματεύεται μετ' ἐμφανοῦς ἐπιδειξίότητος καίρια προβλήματα παλαιοδιαθηκικῆς θεολογίας, τῆς ὁποίας οὗτος ὑπῆρξε βαθύτατος γνώστης καὶ διακεκριμένος θεράπων ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ. Ἄλλως τε οὕτως, δηλαδὴ ὡς Καθηγητῆς τῆς θεολογίας τῆς Π. Διαθήκης, κατέστη γνωστότερος εἰς τὸν εἰδικὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον. Καὶ πιθανώτατα διὰ τὸν ἰδιαίτερον τοῦτον λόγον ἐπελέγησαν τόσον στενῶς συνδεδεμένα μετὰ τῶν θεμάτων ἀπὸ ἑνα συγκεκριμένον καὶ σχεδὸν περιωρισμένον ἐπιστημονικὸν χῶρον, ὡς εἶναι ὁ χῶρος τῆς θεολογίας τῆς Π. Διαθήκης, πρὸς συγκρότησιν τοῦ ὄραίου αὐτοῦ τιμητικοῦ τόμου.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω παρατηρήσεών μας δύναται τις εὐχερῶς νὰ συμπεράνῃ α') ὅτι τὸ παρουσιασθῆν ἐναυθὰ συλλογικῶν ἔργων εἶναι πολλαπλῶς ἐνδιαφέρον καὶ ἀξιόλογον, τοσούτω μᾶλλον καθ' ὅσον προσφέρει εἰς τοὺς ἀναγνώστας του λαμπρὰς ἐπιστημονικὰς πραγματείας ἐπὶ σπουδαίων καὶ εἰδικωτάτων παλαιοδιαθηκολογικῶν θεμάτων, καὶ β') ὅτι δικαίως ἀπονέμεται δι' αὐτοῦ ἡ πρέπουσα τιμὴ εἰς τὸν διαπρεπῆ ἐπιστήμονα, Καθηγητὴν Schar-

bert, διὰ τὸ πολυσχιδὲς ἐπὶ τῆς θεολογίας τῆς Π. Διαθήκης ἔργον, τὸ ὁποῖον ἐπιτελεῖ ἀπὸ τοῦ 1953, ὅτε ἤρχισε δημοσιεύων τὰς πανεπιστημιακὰς διατριβὰς του, μέχρι σήμερον, εἰς τὸν ἐνδιαφέροντα ἀλλὰ καὶ δυσχερῆ ὀπωσδήποτε ἐπιστημονικὸν τοῦτον χώρον. Καὶ ἐπὶ τῇ εὐχαριστῶ ταύτῃ εὐκαιρίᾳ ἐκφράζονται συγχαρητήρια οὐ μόνον εἰς τὸν ἐπαξίως τιμώμενον, διακεκριμένον Καθηγητὴν, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς οὕτω τιμήσαντας αὐτόν.

ΠΑΝ. ΣΙΜΩΤΑΣ

Hebräisches und aramäisches Wörterbuch zum Alten Testament, Zweite durchgesehene Auflage, herausgegeben von Georg Fohrer in Gemeinschaft mit H. W. Hoffmann, F. Huber, J. Vollmer, G. Wankel, Berlin-New York, 1989, σελ. I-X+331.

Αἱ ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης τοῦ πρωτοτύπου ἑβραϊκοῦ κειμένου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἔχουν, ἀπὸ μακροτάτου ἤδη χρόνου, καταστήσει ἀναγκαίαις τὰς ἐκδόσεις γλωσσικῶν βοηθημάτων, ἐν οἷς τὴν κυρίαν θέσιν κατέχουν τὰ διάφορα λεξικά. Εἶναι δὲ γνωστά, τοῦλάχιστον εἰς τοὺς εἰδικούς, τὰ μεγάλα καὶ ἔγκυρα ἑβραϊκὰ λεξικά, μετ' ἀραμαϊκῶν συνήθως τμημάτων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν σπουδαῖον καὶ πολύτιμον ἐφόδιον τῶν παλαιοδιαθηκολόγων, διὰ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν τῶν Γραφῶν. Τὰ λεξικά ταῦτα περιέχουν πλούσιον ἐπιστημονικὸν ὄπλισμόν καὶ χρησιμοποιοῦνται κυρίως δι' εἰδικὰς ἐρμηνευτικὰς ἀνάγκας καὶ καθαρῶς ἐρευνητικούς σκοπούς. Πλὴν αὐτῶν ὅμως ἔχουν ἐκδοθῆ καὶ ἄλλου εἶδους γλωσσικά λεξικά, διὰ τὴν καθ' ἡμέραν χρῆσιν καὶ πρὸς ἐξυπηρέτησιν γενικωτέρων καὶ προχειρῶν ἀναγκῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ διὰ τὴν κατανόησιν καὶ τὴν ἀπλὴν καὶ ἄνευ ἀπαιτήσεων μετάφρασιν τοῦ παλαιοδιαθητικοῦ κειμένου. Εἰς τὸν χώρον τῶν τοιοῦτου εἶδους λεξικῶν ὑφίσταται σχετικὸν κενόν, εἰς τὴν κάλυψιν τοῦ ὁποῦ ἐπιδιώκεται νὰ συμβῆ τὸ ὡς ἄνω εὐχρηστον ἑβραϊκὸν καὶ ἀραμαϊκὸν λεξικόν, τὸ ὁποῖον ἐξεπονήθη καὶ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν ἔτει 1971 ὑπὸ τοῦ πολυγλωσσολόγου παλαιοδιαθηκολόγου Καθηγητοῦ Georg Fohrer καὶ ἀξίῳ συνεργατῶν του, καὶ ἐπανεξεδόθη, κατόπιν ἐλέγχου ὑπ' αὐτῶν, κατὰ τὸ προπαραελθὸν ἔτος 1989.

Τοῦ κυρίως ἔργου προτάσσεται βραχεῖα Εἰσαγωγή μὲ χρῆσιμους διὰ τοὺς χρήστας πληροφορίας καὶ ὁδηγίας (σελ. V-X). Μετ' αὐτὴν δὲ ἀκολουθεῖ τὸ λεξικόν, τὸ ὁποῖον ἀπαρτίζεται ἐκ δύο ἀνίσων μερῶν. Τὸ πρῶτον, τὸ ὁποῖον καταλαμβάνει καὶ τὴν μεγίστην αὐτοῦ ἔκτασιν, περιέχει τὸ ἑβραϊκὸν λημματολόγιον (σελ. 1-306), ἐνῶ τὸ δεύτερον περιέχει τὸ ἀραμαϊκόν, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ αἰσθητῶς βραχύτερον τοῦ πρώτου (σελ. 308-331), ὅπως καὶ τὰ ἀραμαϊκὰ τμήματα τῆς Π. Διαθήκης εἶναι, ὡς γνωστόν, περιορισμένης ἐκτάσεως καὶ κατὰ πολὺ βραχύτερα τῶν ἑβραϊκῶν τμημάτων. Ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος ἔργῳ περιλαμβάνονται ὅλα τὰ ἑβραϊκὰ καὶ ἀραμαϊκὰ παλαιοδιαθητικὰ λήμματα καὶ ἀναγράφεται συνοπτικῶς ἡ σημασία αὐτῶν εἰς τὴν γερμανικὴν, ἐνῶ ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπάρχει βεβαιότης, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σημασίαν αὐτῶν, τίθεται τὸ σημεῖον τοῦ ἐρωτηματικοῦ (?). Ὡσαύτως σημειοῦνται ἐν αὐτῷ καὶ εἰδικαὶ σημασίαι πολυαριθμῶν καὶ σπουδαίων ὀπωσδήποτε λημμάτων, ἀκόμη δὲ καὶ σχετικαὶ ἐπ' αὐτῶν εἰκασίαι, ἐνῶ παρατίθενται καὶ αἱ παραπομπαὶ εἰς τὰ οικεῖα βιβλικὰ χωρία.

Ἐξ ἄλλου ἀξιολογοῦνται ἐνταῦθα καὶ ἀξιοποιοῦνται ἐπαρκῶς τὰ πορίσματα τῶν νεωτέρων ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν ἐπὶ τῆς ἑβραϊκῆς λεξικολογίας, εἰς λογικὸν δὲ ποσοστὸν καὶ ἐπὶ τῆς οὐγαριτικῆς τοιαύτης, ὡς ἐπίσης καὶ ἐπὶ τῆς λεξικολογίας καὶ ἄλλων εἰσέτι ἀρχαίων σημιτικῶν γλωσσῶν. Ἀποφεύγονται, πάντως, αἱ πολλαπλᾶ ἀναλύσεις, καὶ οὕτω τὸ λεξικόν δὲν καταλαμβάνει σημαντικὴν ἔκτασιν, οἷαν ἔχουν ἄλλα, σπουδαῖα ὄντως ἀλλὰ δύσχερστα, λεξικά τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσης. Δύναται τις δὲ νὰ εἴπῃ, ὅτι τὸ παρὸν λεξικόν,

καίτοι εἶναι κατάλληλον καὶ προορίζεται διὰ τὴν ἱκανοποίησιν προχείρων κυρίως ἀναγκῶν ἐν τοῦτοις καθιστᾷ σχεδὸν ἀνεπαίσθητον τὴν ἔλλειψιν τῶν μεγάλων ἐπιστημονικῶν λεξικῶν, καὶ εἰς τινὰς μάλιστα περιπτώσεις συμπληρώνει ταῦτα. Εἶναι αὐτονόητον ὅμως, ὅτι ἡ καλὴ καὶ ἀρτία ἀξιοποίησις τοῦ λεξικοῦ τούτου ἀπαιτεῖ οὐ μόνον καλὴν γνῶσιν τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσης καὶ γραμματικῆς, ἀλλὰ καὶ στοιχειῶν τοῦλάχιστον ἐκ τῶν ἄλλων ἀρχαίων μεσανατολικῶν γλωσσῶν, τῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν ἑβραϊκὴν καὶ τὴν ἀραμαϊκὴν τῆς Βίβλου. Ἄλλως, ὁ ἀναγνώστης-χρήστης τοῦ λεξικοῦ θὰ συναντᾷ ἀναποφεύκτως δυσπρόβλητα ἐμπόδια εἰς τὴν πρόσληψιν τοῦ λεξικολογικοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖον παρέχεται ἐνταῦθα.

Εἶναι περιττὸν νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ καταρτισμὸς τοῦ λημματολογίου ἐγένετο ἐπὶ τῆς βάσει τοῦ μασωριτικοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου τῆς Π. Διαθήκης, καὶ ὅτι τοῦτο ἦτο, πράγματι, ἐνδεδειγμένον. Διὰ τὴν ἀπόδοσιν δὲ τῶν, ἐπίσης συμπεριλαμβανομένων εἰς τὸ λεξικόν, κυρίων ὀνομάτων, μεταγραφομένων διὰ λατινικῶν χαρακτήρων, ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν αἱ σχετικαὶ προτάσεις τῆς ἀρμοδίας μεικτῆς Ἑβραγγελικῆς καὶ Ρωμαιοκαθολικῆς μεταφραστικῆς ἐπιτροπῆς, ἐκτὸς ἐλαχίστων μόνον ἐξαίρεσεων, αἱ ὁποῖαι ἀπῆρτήθησαν εἰς τινὰς εἰδικὰς περιπτώσεις, καθ' ἃ ἀναφέρουν οἱ ἐκδόται τοῦ λεξικοῦ (βλ. σελ. VI). Θὰ πρέπει, ἴσως, νὰ σημειώσωμεν, ὅτι τὸ λεξικόν τοῦτο δὲν ἀναφέρεται εἰς προγενεστέρων βιβλιογραφίαν οὔτε καὶ εἰς ἐτυμολογικὰ ζητήματα, ὡς θὰ ἀνέμενον, ἐνδεχομένως, πᾶς ὅστις δὲν ἀτελήθη ἐπακριβῶς τὸν σκοπὸν τὸν ὁποῖον ἐξυπηρετεῖ ἡ ἔκδοσις τοῦ ἔργου τούτου. Ἐξ ἄλλου διαπιστοῦται ἐν τῷ λεξικῷ καὶ μίᾳ ἄλλῃ ἀπλούστευσις, καθ' ἣν, πρὸς διάκρισιν τῶν ἐν αὐτῷ ἀρσενικῶν ὀνομάτων ἀπὸ τῶν θηλυκῶν, τὰ τελευταῖα ταῦτα σημειοῦνται διὰ τοῦ γράμματός f (femininum), καὶ οὕτω τὰ μὴ σημειούμενα διακρίνονται εὐχερῶς καὶ ἄνευ ἐτέρου ὡς ἀρσενικοῦ γένους.

Ἡ νέα αὕτη ἔκδοσις τοῦ παρουσιασθέντος ἐνταῦθα λεξικοῦ εἶναι ἀξιόλογος, διότι τοῦτο διακρίνεται ἐπὶ ἀρίστη ἐπεξεργασία τῆς ὕλης, συμβάλλει δὲ καὶ εἰς τὴν περαιτέρω προαγωγὴν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης τοῦ πρωτοτύπου κειμένου τῆς Π. Διαθήκης. Καὶ νομίζομεν ὅτι ἡ ἐν προκειμένῳ ἀναληφθεῖσα προσπάθεια θὰ πρέπει νὰ ἐκτιμηθῇ δεόντως καὶ ὑπὸ τῶν παρ' ἡμῖν γερμανομαθῶν θεολόγων, τῶν ἐπιθυμούντων νὰ ἐγκυψουν εἰς βασικὰς ἔστω παλαιοδιαθηκικὰς σπουδὰς, δεδομένου ὅτι δὲν ὑπάρχουν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τοιαῦτα, ὡς τὸ παρόν, λεξικά. Χάριν τῆς ἱστορίας θὰ πρέπει, ἴσως, νὰ ἀναφέρωμεν, ὅτι πρὸ ἑκατὸν πενήκοντα περίπου ἐτῶν ἐξεδόθη τὸ μοναδικὸν εἰς τὴν ἑλληνικὴν λεξικὸν (μετ' ἐπιτομῆς καὶ τῆς ἑβραϊκῆς γραμματικῆς), ὑπὸ τοῦ Ἁγγλοῦ ἱεραποστόλου Ἰ. Λάουνδς καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «Λεξικὸν ἑβραϊκο-νεοελληνικὸν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης», ἐν Μελίτη (Μάλτα) τῷ 1842 (σελ. 987). Τὸ ἔργον τοῦτο ἔχει προέλθει, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐκ τοῦ περιφήμου ἑβραϊκο-γερμανικοῦ λεξικοῦ τοῦ Wilhelm Gesenius, εἶναι δὲ πρὸ πολλῶν ἡδὴ δεκαετιῶν ἐξηγτημένον καὶ συνεπῶς ἀνεξέυρητον.

Ἐνδείκνυται ὡσαύτως νὰ ἀναφερθῇ ἐπ' εὐκαιρίᾳ, ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς τελευταίας εἰκοσιπενταετίας ἤρχισεν ἐν Ἀθήναις μίᾳ ἐργῶδης ἀλλὰ καὶ ὠραία προσπάθεια ἐκδόσεως «Λεξικοῦ τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσης τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης», ὑπὸ τῶν Καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἡ. Οἰκονόμου, Ν. Παπαδοπούλου καὶ Β. Τσάκωνα, ὑπὸ τὴν φιλὴν ἐποπτεῖαν τοῦ μακαριστοῦ Καθηγητοῦ ἐν τῷ αὐτῷ Πανεπιστημίῳ Β. Βέλλα, ὑπὸ τοῦ ὁποῖου καὶ ἐδιδάχθημεν τὰ πρῶτα ἑβραϊκὰ γράμματα ὅλοι οἱ ἐν τῷ ὡς ἄνω Πανεπιστημίῳ φοιτήσαντες σύγχρονοι Ἑλληνας ἑβραϊολόγοι καὶ παλαιοδιαθηκολόγοι καὶ βιβλικοὶ ἐν γένει θεολόγοι. Ὡς ἔγραφε δὲ καὶ ὁ ἀείμνηστος Διδάσκαλος εἰς τὸν Πρόλογον τοῦ ἐκδοθέντος ἐν ἔτει 1968 Α' τεύχους τοῦ λεξικοῦ, οἱ ὡς ἄνω τρεῖς συνάδελφοι «εἰργάσθησαν φιλοτιμῶς» διὰ τὴν ἐκπόνησιν τοῦ χρησιμωτάτου τούτου ἔργου. Δυστυχῶς ὅμως, μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1971 δημοσίευσιν τοῦ Β' τεύχους, διεκόπη ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἔκδοσις (εἰς τὸ γράμμα ¶ καὶ δὴ εἰς τὸ λῆμμα **חַסְדִּי**, σελ. 128). Ἐὰν εἶχε συνεχισθῇ αὕτη καὶ δολοκλήρωθῇ, θὰ ἦτο δυνατόν

νὰ ἀποτελέσῃ πολύτιμον βοήθημα διὰ τοὺς φοιτητάς, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ πάντας τοὺς περὶ τὴν γλῶσσαν τῆς ἐβραϊκῆς Βίβλου ἀσχολουμένους, οὕτω δὲ νὰ συμβάλῃ καὶ εἰς τὴν εὐρυτέραν ἀνάπτυξιν τῶν παρ' ἡμῖν ἐξηγητικῶν βιβλικῶν σπουδῶν. Πρέπει προσέτι νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὸ διακοπὲν τοῦτο ἔργον παρουσιάζει καὶ πρωτοτυπίαν τινά, συνισταμένην εἰς τὴν παράθεσιν καὶ τῶν ἀντιστοίχων λέξεων τῆς Μεταφράσεως τῶν Ο', τὰς ὁποίας δὲν εὕρισκομεν εἰς τὰ ξένα ἐβραϊκὰ λεξικά.

ΠΑΝ. ΣΙΜΩΤΑΣ

Χρυσόστομου (Ζαφείρη), Μητροπολ. Περιστερίου, *Πρὸς ἐπανένωσιν τῶν Ἀρχαίων Ἀνατολικῶν μὴ Χαλκηδονείων Ἐκκλησιῶν μετὰ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας* (Ὁ θεολογικὸς διάλογος μεταξὺ Ὁρθοδόξου καὶ μὴ Χαλκηδονείων Ἐκκλησιῶν καὶ αἱ προοπτικαὶ αὐτοῦ). Ἀθήναι, 1990, ἀνάτ. «Θεολογίας», σελ. 86 (+ μία φωτογραφία).

Ἡ ἐργασία αὕτη ἀφιερώνεται εἰς τὸν Ἀλεξανδρείας Παρθένιον, «τὸν ἐνθερμον ἐμπνευστὴν καὶ ἐργάτην τοῦ δράματος τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῆς ἐντόνου παρουσίας καὶ διακονίας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τοὺς διαχριστιανικοὺς διαλόγους».

Ὁ σεβ. συγγραφεὺς γράφει: «Ἡ παροῦσα ἐργασία ἀφ' ἐνὸς μὲν ἀποτελεῖ περιγραφὴν καὶ κατὰ τὸ δυνατόν ἀντικειμενικὴν παρουσίαν, ἀξιολόγησιν καὶ κριτικὴν τοῦ πρωτοποριακοῦ ἔργου τοῦ ἐπιτελεσθέντος ὑπὸ τῆς ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Μπισοῦ συνελθούσης Β' συναντήσεως τῆς Ὀλομελείας τῆς Μικτῆς Θεολογικῆς Ἐπιτροπῆς, εἰς ἣν ἐλάβομεν μέρος ὡς εἰδικὸς θεολογικὸς σύμβουλος τῆς ἀντιπροσωπείας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου», ἀφ' ἑτέρου δὲ διατυπώνει ὠρισμένας σκέψεις, παρατηρήσεις καὶ ἀνησυχίας, ἔτι δὲ καταγράφει ὠρισμένους εὐγενεῖς δραματισμοὺς διὰ τὸ μέλλον γενικῶς τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος διμεροῦς θεολογικοῦ διαλόγου, εἰς ὃν ἡ Ὁρθόδοξος ἡμῶν Ἐκκλησία ἀποδίδει ἰδιαιτέραν σημασίαν, μεγαλυτέραν θεολογικὴν βαρύτητα καὶ ἄμεσον ἐκκλησιαστικὴν καὶ ποιμαντικὴν προτεραιότητα» (σ. 9).

Ἡ βιβλιογραφία δίδεται εἰς τὰς ὑποσημειώσεις καὶ εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ. Ἐσχάτως ἐδημοσιεύθη μία, παράλληλος πρὸς τὴν παρούσαν, μελέτη τῆς λέκτορος: Βαρέλλα, Εὐαγγελίας Ἀν., «Διάλογος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μετὰ τῶν Ἀνατολικῶν Ὁρθοδόξων μὴ Χαλκηδονίων Ἐκκλησιῶν», «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 71 (1988) 481-500.

Ὁ σεβ. συγγραφεὺς, ὁ ὁποῖος ἔλαβε μέρος ὑπὸ διαφόρους ἰδιότητας εἰς τὰς ἐπίσημους φάσεις τοῦ θεολογικοῦ τούτου διαλόγου, παρουσιάζει σχεδὸν εἰς κάθε σελίδα τὰ προσωπικὰ βιώματα καὶ τὰς ἀτομικὰς του σκέψεις, μετὰ προσοχῆς καὶ ταπεινώσεως (σ. 8, 9, 15, 36, 71-72, 82-83).

Δὲν φειδωλεύεται τὰς ἐκφράσεις του ὡς πρὸς τοὺς χαρακτηρισμοὺς ὠρισμένων προσώπων. Κατὰ σειρὰν ἐμφανίσεως οὗτοι εἶναι: Ἀλεξανδρείας Παρθένιος (σ. 5, 9). Μύρων Χρυσόστομος (σ. 7, 17, 23, 24, 28, 52). Νικόλαος Νησιώτης (σ. 8, 18). ΚΠόλεως Ἰωακείμ (σ. 13). ΚΠόλεως Ἀθηναγόρας (σ. 14). Ἐλβετίας Δαμασκηνός (σ. 28, 36, 52, 58). Περγᾶμου Ἰωάννης (σ. 52). Παῦλος Εὐδοκίμωφ - Ὀλιβιὲ Κλεμᾶν (σ. 52). Ἐκφραζεται ἐπισημῶς καὶ μετὰ σεβασμοῦ καὶ ἐπαινετικῶς ὑπὲρ τοῦ ἔργου καὶ τῶν προσπαθειῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (σ. 7, 8, 9, 12, 13, 16, 17, 73). Κρίνει μετὰ πολλῆς προσοχῆς τὴν ἀπόφασιν τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, ἣ ὁποία «εἰς τὸ ἐξῆς ἀρνεῖται νὰ συμμετάσχῃ εἰς παντὸς εἶδους πολυμερεῖς ἢ διμερεῖς οἰκουμενικοὺς διαλόγους» (σ. 37-38). Δεικνύει ἰδιαιτέραν εὐαισθησίαν ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ὀνομασίας τῆς ἀδελφῆς οἰκογενείας τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν (σ. 11, 48-51, 55).

Καὶ τώρα ἕνας μικρὸς γραπτὸς διάλογος: Ἀπὸ ἀβλεψίαν, τυπογραφικὴν πιθανῶς,

τὰ μέλη τῶν Ἐκκλησιῶν τούτων ἀναβιβάζονται εἰς 50 ἑκατομύρια, ἐνῶ μόλις φθάνουν τὰ 15-20 ἑκατομύρια (σ. 49). Ἡ Αἰθιοπία σήμερον χαρακτηρίζεται ὡς «τὸ μόνον Χριστιανικὸν Κράτος» εἰς τὴν μέσην ἀνατολήν, ἐνῶ εἶναι κράτος μαρξιστικόν. Θὰ ἐνοητῆται μᾶλλον ὑπὸ τὴν ἔκφρασιν «κράτος» ἡ χώρα ἢ ὁ πληθυσμὸς (σ. 66). Προκειμένου περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Αἰθιοπίας λέγεται: «Τὴν Ἐκκλησίαν ταύτην οὐδέποτε ἡ Κοπτική Ἐκκλησία ἀνεγνώρισεν ὡς Αὐτοκέφαλον ἀποσπασθεῖσαν ἐξ αὐτῆς, ἀλλ' ἐξακολουθεῖ νὰ τὴν θεωρῇ ὡς ἀναπόσπαστον αὐτῆς μέρος, διὸ καὶ συνεχῶς τὴν κατηγορεῖ διὰ τὴν ἀπόσπασιν αὐτῆς» (σ. 66, ὑποσημ. 73). Μήπως τὸ σημεῖον τοῦτο χρῆζει περισσοτέρας μελέτης; Χρησιμοποιεῖται δύο φορές ὁ ὅρος «βυζαντινισμός», πιθανῶς ἔχει ὑπὸ καλὴν ἔννοιαν (σ. 66, 73). Γνωστὸν εἶναι βεβαίως τὸ γεγονός, ὅτι αἱ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' καὶ κατὰ τὸν Κ' αἰῶνα περὶ τὸ Βυζάντιον σπουδαὶ καταδεικνύουν ἀβασίμους τὰς κακοβούλους προσπάθειάς διὰ τὴν δυσφήμησην τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ.

Μολονότι ἡ ἀνά χειρας μελέτη ἔχει ὡς ἀντικείμενόν της τὰς σχέσεις τῆς Ὁρθοδόξου μετὰ τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν, παρὰ ταῦτα παρεπιπτόντως γίνεται ἀναφορὰ καὶ εἰς ἄλλας χριστιανικὰς Ἐκκλησίας: τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν (σ. 37, 67-68, 71, 81-83), τὴν Παλαιοκαθολικὴν (σ. 68) καὶ τοὺς Προτεστάντας (σ. 37, 71, 82-83).

Ὁ σεβ. συγγραφεὺς καὶ ἀγαπητὸς μου μαθητῆς μητροπολίτης Περιστερίου Χρυσόστομος διὰ τοῦ παρόντος πονήματός του προσφέρει μιαν ἀκόμη σοβαρὰν προσφορὰν εἰς τὸν τομέα τῶν διμερῶν θεολογικῶν διαλόγων, ποὺ διεξάγει ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία μετὰ τῶν ἄλλων χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν. Τὸν συγχαίρω διὰ τὰς μέχρι σήμερον ἀξιολόγους συγγραφικὰς του ἐνασχολήσεις. Παρουσιάζει ἕνα λαμπρὸν παράδειγμα λογίου ἱεράρχου.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Π. Β. Πάσχοϋ, *Νέον Μητερικόν. Ἄγνωστα καὶ ἀνέκδοτα πατερικὰ καὶ ἀσκητικὰ κείμενα περὶ τιμῶν καὶ ἀγίων Γυναικῶν*, Ἐκδόσεις «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1990 [Ἀγιολογικὴ βιβλιοθήκη, 3], σσ. 212.

Ἀπὸ τὰ πολυποικίλα ἀγιολογικὰ βυζαντινὰ κείμενα ἀσφαλῶς περίοπτη θέση κατέχουν τὰ λεγόμενα Γεροντικά. Κείμενα σύντομα, διαποτισμένα ἀπὸ τὸ ἄρωμα τῆς ἐρήμου, γραμμένα γιὰ νὰ οικοδομήσουν πνευματικῶς καὶ νὰ ἐνισχύσουν ψυχικῶς. Κείμενα ποὺ δὲν ἀπευθύνονται στὸν ὀρθολογίζοντα καὶ ἐπαιρόμενο νοῦ, ἀλλὰ στὴν ταπεινωμένη ψυχὴ, ποὺ ἀνήσυχη ἀνάζητᾶ πάντοτε καὶ παντοῦ λόγον οἰκοδομῆς καὶ ἐνισχύσεως.

Ὁ Π. Β. Πάσχος, ποὺ ὑπηρετεῖ τὸ ἀντικείμενον τῆς Ἀγιολογίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, στὸ νέο του βιβλίον ἐκδίδει γιὰ πρώτη φορά, ὑπὸ τὸν τίτλον «Νέον Μητερικόν», μιὰ ἀνθολογία ψυχωφελῶν διηγήσεων ἢ ἀποφθεγμάτων, ποὺ, εἴτε ἀφοροῦν γυναίκεϊα πρόσωπα, τὰ ὅποια πρωταγωνιστοῦν στίς ἐν λόγω διηγήσεις, εἴτε εἰπώθησαν γιὰ ἢ ἀπὸ διακεκριμένες γυναῖκες τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ βυζαντινοῦ Μοναχισμοῦ.

Ἡ παρουσίαση τοῦ ἔργου ξεκινᾷ μὲ σύντομα, συγκριτικὰ, Προλεγόμενα, στὰ ὅποια μᾶς δίνει στοιχεῖα γιὰ τὸ γραμματειακὸ εἶδος τῶν Γεροντικῶν καὶ μᾶς μυεῖ στὸν κόσμον τοῦ «Μητερικοῦ». Ἀναλυτικώτερα: Ἐξηγεῖ τοὺς λόγους, ποὺ τὸν ὠθησαν εἰς τὴν παρούσα ἔκδοσιν. Δίνει τὸν ὅριμον τῶν ἀποφθεγμάτων τῶν ἀγίων Γερόντων. Τονίζει ὅτι εἶναι χρῆσιμα ἔχει μόνον γιὰ μοναχοὺς, ἀγωνιζομένους χριστιανούς καὶ ἀγιολόγους, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλους ἐπιστήμονες, ποὺ ἀντλοῦν ἀπὸ αὐτὰ πληθῶρα πληροφοριῶν. Ἀποτιμᾷ τὴν ἀξίαν τους. Διαπιστώνει ὅτι ἡ γλῶσσα τους εἶναι ἡ ἐλληνικὴ κοινὴ τῆς ἐποχῆς, μὲ διαχρονικὰς ἐπιδράσεις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν καὶ τῆς λατινικῆς. Ἀντιμετωπίζει τὰ Γεροντικά ὡς λογοτεχνικὸ εἶδος καὶ παρακολουθεῖ τὴν ἐξέλιξίν τους ἀπὸ τὴν ἀκμὴ πρὸς τὴν παρακμὴ (σσ. 9-14).

Παρουσιάζει τὸ «Μητερικόν», ἔργο τοῦ ἀββᾶ Ἡσαΐα (ΙΒ'-ΙΓ' αἰ.), ποῦ ἀποτελεῖ συλλογὴ-συμπίλημα ἀπὸ ἀσκητικά, ἀγιολογικά καὶ πατερικά κείμενα, προσαρμοσμένα κατάλληλα, γιὰ νὰ ἀποτελέσουν μοναστικὸ ἐγχειρίδιο γυναικῶν. Γιὰ τὸ ὑπὸ ἔκδοσιν «Νέον Μητερικόν» μᾶς παρέχει τὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὴν κατανόησιν τοῦ ἔργου. Τῆ συντάξῃ τοῦ ἀποδίδει σὲ ἀσκητῆ, λόγιον ἢ πνευματικόν, ποῦ ἔζησε τὸν ΙΒ' ἢ ΙΓ' αἰ. Ἴσως τὴν ἀφορμὴ νὰ τὴν ἔδωκε τὸ βιβλίον τοῦ ἀββᾶ Ἡσαΐα, ἀν καὶ ὡς πρὸς τὴ δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενον δὲν ὑπάρχει καμμιά ἐξάρτησις. Ὡς πηγές τοῦ προσδιορίζονται τὰ Γεροντικά, τὸ Λειμωνάριον τοῦ Ἰωάννου Μόσχου, οἱ ψυχοφελεῖς ἱστορίαι τοῦ Παύλου Μονεμβασίας, τὸ Λαυσαϊκόν, βίοι ἁγίων τοῦ Κυρίλλου Σκυθοπολίτου κ.ἄ. Ἀξιοσημειώτων εἶναι, ὅτι ὁ συμπιλητὴς δὲν βιάζει τις πηγές του.

Τὸ χειρόγραφο ποῦ χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴν ἔκδοσιν, ἦτοι τὸ ὑπ' ἀριθμ. 513 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἔχει 296 φύλλα καὶ πιθανώτατα εἶναι κολοβόν ἢ γραφὴ τοῦ τοποθετεῖται στοὺς αἰῶνες ΙΓ'-ΙΕ'. Παραθέτει τοὺς τίτλους τῶν περιεχομένων τοῦ χειρογράφου, ἐνῶ παρουσιάζει τὸ περιεχόμενον τοῦ «Νέου Μητερικοῦ». Ὁρθῶς ἐπισημαίνει, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται ὡς δογματικὸ ἐγχειρίδιον, ἀλλὰ βιβλίον πρὸς οἰκοδομὴν. Οἱ τολμηρὲς σκηνὲς καὶ περιγραφῆς τῶν διηγήσεων πρέπει νὰ δικαιολογηθοῦν μέσα στὰ πλαίσια τοῦ σκοποῦ τῆς συλλογῆς, νὰ ἐνισχύσει δηλαδὴ πνευματικὰ ἢ ἀγγελικὰ τάγματα τῶν μοναστηριῶν. Τὰ Π ρ ο λ ε γ ὁ μ ε ν α κλείνουν μὲ τὴν παράθεσιν τῶν ἀρχῶν τῆς ἐκδόσεως τοῦ κειμένου: (α) Διόρθωσις ἀσυνήθων καὶ βαρβαρικῶν τύπων, (β) Στὸ κριτικὸν ὑπόμνημα παράθεσις διορθώσεων ποῦ τόλμησε ἢ προτείνει, (γ) Σιωπηλὴ διόρθωσις συνηθισμένων λαθῶν ἀντιγραφῆς, (δ) Ἡ ἔκδοσις στηρίζεται μόνον σ' ἓνα, unicus, χειρόγραφο] (σσ. 14-25). Ἐπειδὴ ἡ συλλογὴ εἶναι ἰδιότυπο συμπίλημα, ἀποτελούμενον ἀπὸ κείμενα ποικίλων συλλογῶν καὶ ἔργων, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀξιώσει ἢ ἔκδοσιν νὰ στηρίζεται καὶ στὴ χειρόγραφη παράδοσιν καὶ στὶς ἐκδόσεις τῶν συλλογῶν αὐτῶν καὶ ἔργων. Τέτοιο ἐγχειρίδιον ὅμως δὲν θὰ φέρει τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα, διότι θὰ ρίξει τὴν ἔρευνα σὲ ἓνα κυκεῶνα χειρογράφων, ὅπου οἱ ἐπὶ μέρους διηγήσεις παρουσιάζουν μεταξύ τους μεγάλας διαφορές. Ἴσως ἡ μετρημένη χρῆσις τους θὰ βοηθοῦσε στὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, ὅταν αὐτὸ εἶναι ταραχθέν.

Τὰ σύντομα Προλεγόμενα τοῦ Π. Β. Πάσχου κρίνονται ἱκανοποιητικὰ, γιὰ τὴ μύσησιν τοῦ ἀναγνώστη ἔχει μόνον στὸ «Νέον Μητερικόν», ἀλλὰ καὶ γενικώτερα στὸ γραμματικὸν εἶδος τῶν Γεροντικῶν.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἔκδοσις τῶν 82 ψυχοφελῶν λόγων τοῦ Νέου Μητερικοῦ, σύμφωνα μὲ τις ἀρχές ποῦ περιγράφει ὁ ἐκδότης στὰ Προλεγόμενα. Στὸ τμήμα αὐτὸ ὁ εἰδικὸς ἀναγνώστης θὰ μπορούσε νὰ κάμει ποικίλες παρατηρήσεις, ποῦ ἀναφέρονται στὸ κείμενον αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ, στὸ κριτικὸν ὑπόμνημα καὶ στὶς παραπομπὰς σὲ χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Γιὰ συστηματικούς λόγους τις κατατάσσω στὶς ἀκόλουθες κατηγορίας:

α) Τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα: κεφ. ε' 11, Αἰ ἀντὶ Αἰ, κγ' 3, γονέων ἀντὶ γονεῶν, κς' 132, γέροντος ἀντὶ γέροντος, κζ' 26, κατὰ λειψοθείσης ἀντὶ κατὰ ληψοθείσης, κη' 77, βίον ἀντὶ βίον· 91, ἀντιλαμβάνω ἀντὶ ἀντιλαβάνω, λς' 2-3, ἐλογίσατο ἀντὶ ἐλογίτο, μβ' 41, «εἰ ἀντὶ εἰ, ξα' 21, ὡς ἀντὶ ὡς. Ὅπως θὰ παρατηρήσει ὁ ἀναγνώστης ὁ δαίμων τοῦ τυπογραφείου (ἢ μᾶλλον... τῆς φωτοσυνθέσεως) ἔπαιξε ἓνα ἄσχημον παιχνίδι, κυρίως στοὺς ἀριθμούς τῶν στίχων, στὸ κριτικὸν ὑπόμνημα. Τὸ πρᾶγμα, ὅμως, εἶναι ἐπουσιῶδες.

β) Ἐθνικὰ ὀνόματα. Σέβονται τις ἐκδοτικὲς ἀρχές τοῦ συναδέλφου, ἀλλὰ νομίζω ὅτι τὸ ἀρχικὸν γράμμα τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων θὰ ἦταν καλὸ νὰ γραφόταν μὲ κεφαλαῖα.

γ) Χωρὶά Ἁγίας Γραφῆς: Ὁ Π. Β. Πάσχος σημειώνει στὸ κριτικὸν

ὑπόμνημα στοιχεῖα γιὰ 28 χωρία τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐ μ ε σ ω ν χωρίων εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀ μ ε σ ω ν χωρίων, ποὺ σημειώνονται.

δ) Δ ι ο ρ θ ῶ σ ε ι ς: Τὸ δυσκολώτερο ἔργο τοῦ Π. Β. Πάσχου στὴν παρούσα ἐργασία, ἀναμφίβολα, ἦταν ἡ κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου. Ἡ ἔκδοσή του στηρίζεται σὲ ἓνα καὶ μοναδικὸ χειρόγραφο, καὶ αὐτὸ γραμμμένο ἀπὸ ἓναν ὀλιγογράμματο ἀντιγραφέα. Ὅπως θὰ παρατηρήσει ὁ ἀναγνώστης, στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, τὰ λάθη τοῦ χειρογράφου εἶναι ἀρκετὰ καὶ πολλὰς φορὲς ἀκατανόητα. Ἐκτὸς αὐτοῦ, στὰ κείμενα αὐτά, ἐπειδὴ ἀπευθύνονταν σὲ εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινό, χρησιμοποιοῦνται πολλὰς λέξεις λ α ῖ κ έ ς, τῆς καθημερινῆς ὀμιλίας. Πολλὰς φορὲς, μάλιστα, εἰσάγονται καὶ τύποι, ποὺ, σύμφωνα μὲ τοὺς γραμματικούς κανόνες τῆς ἀττικίζουσας βυζαντινῆς, εἶναι λανθασμένοι, ἐνῶ ἦταν σὲ χρῆση στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση, λοιπόν, τέτοιου κειμένου χρειάζεται φιλολογικὸς ὀπλισμὸς, γνῶση, τόλμη καὶ φαντασία. Πάντοτε ὑπάρχει κίνδυνος, ὁ ἐκδότης, νὰ ξεπεράσει τὰ ἐπιτρεπτὰ ὅρια καὶ νὰ πέσει στὴν παγίδα τοῦ «καθαρεύοντος λόγου». Μὲ ἄλλες λέξεις, νὰ προσπαθῆσει ν' ἀποκαταστήσει ὅλες τὶς «λανθασμένες» λέξεις μὲ τοὺς κανόνες τῆς ἀττικῆς διαλέκτου. Ἔτσι ἐξαφανίζει ἀπὸ τὸ κείμενο τὶς ἰδιωτυπίες κάποιων λέξεων τοῦ τότε καθημερινοῦ λόγου. Ἔπεσε στὴν παγίδα αὐτὴ ὁ Π. Β. Πάσχος; Εἶναι δύσκολο νὰ τὸ εἰπεῖ κανεὶς, γιατί ἡ ἐργασία του στηρίζεται μόνον σ' ἓνα χειρόγραφο. Ὅπως δὴποτε, ὅμως, κάποιες προτάσεις του διορθώσεων εἶναι συζητήσιμες. Ἐνδεικτικῶς παρουσιάζω τὶς ἐξῆς:

1) στ' 32: «ἀ σ ω τ ε ἰ α ἰ ς». Μήπως τελικὰ πρέπει καὶ στὰ βυζαντινὰ κείμενα νὰ εἶναι ἀνεκτὸς καὶ ὁ τύπος ἀ σ ω τ ἰ α καὶ ὄχι μόνον ἀ σ ω τ ε ἰ α;

2) ιθ' 39: «Θ ε ω ρ ῆ σ α τ ε ὤ ν ἡ κ ο ὐ σ α τ ε». Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα προτείνει ὡς πιθανὴν διόρθωση ἄ ἡ κ ο ὐ σ α τ ε. Δὲν νομίζω ὅτι εἶναι τόσο ἀναγκαῖα.

3) κς' 153: «μ ε τ έ λ α β ε». Καὶ ὁ τύπος ἐ μ ε τ έ λ α β ε τοῦ χειρογράφου εἶναι ἀνεκτὸς, ἀφοῦ εἶναι σύνηθες τὸ φαινόμενο τῆς διπλῆς αὐξήσεως (ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς). Βλ. καὶ οδ' 52, «κατέλαβε».

4) ξε' 52: «ἤρξατο σ τ υ β α ρ ἰ ζ ε ι ν ἐπὶ πλέον». Μήπως τελικὰ ἔχομε μιὰ ἀθησαύριστη βυζαντινὴ λέξη παραγόμενη ἀπὸ τὸ «στοιβάζω» (= ἐπισωρεύω, βάζω);

5) οα' 25 καὶ 83: «ὁ ἡγεμὼν Α ὕ γ ο υ σ τ ἄ λ ι ο ς». Μήπως τὸ πρῶτο γράμμα τῆς λέξεως Αὐγουστάλιος πρέπει νὰ γραφεῖ μὲ μικρὸ, δεδομένου ὅτι ὁ αὐγουστάλιος δὲν ἦταν ἕνομα κύριο, ἀλλὰ ὁ τίτλος τοῦ διοικητῆ τῆς Αἰγύπτου;

6) οα' 45: «ἀ π ο δ ε ξ ἄ μ ε θ ἄ σ ο υ». Ἀφοῦ σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις ὑπάρχει αὐξηση στὰ ρήματα, μήπως πρέπει νὰ μπεῖ καὶ σὲ τοῦτο;

Ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τῶν κειμένων τοῦ Νέου Μητερικοῦ πρέπει νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἀ λ η θ ῆ ς ἄ θ λ ο ς: α) γιατί στηρίζεται σ' ἓνα καὶ ἀποκλειστικὸ χειρόγραφο, μὲ πάρα πολλὰ - οὐσιώδη καὶ ἐπουσιώδη λάθη, β) γιατί τὰ ἐκδιδόμενα κείμενα εἶναι ἓνα συμπλήρημα καὶ, ἀναμφίβολα, οἱ συλλογὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες συγκροτήθηκε εἶχαν τὸ δικό τους ὕψος καὶ τὴ δική τους γλώσσα, μὲ ἀρκετὰ ἰδιωματικὰ καὶ λαϊκὰ στοιχεῖα, καὶ γ) γιατί ὁ Π. Β. Πάσχος ἔχει καὶ ἱκανὸ φιλολογικὸ ὀπλισμὸ ἀλλὰ καὶ τόλμη καὶ φαντασία, καὶ προχωρεῖ στὶς ἀναγκαῖες ἐπεμβάσεις στὸ κείμενο. Καὶ ἂν ἀκόμη διαφωνῆσει κανεὶς μὲ κάποιες ἐκδοτικὲς του ἀρχές, καὶ πάλι θὰ συμφωνῆσει ὅτι ὁ Π. Β. Πάσχος ἔφερε σ ἐ ἄ λ σ ι ο π έ ρ α ς τ ὸ ἔ ρ γ ο τ ο υ. Τὰ τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα δὲν μειώνουν τὴν ἀξία τῆς προσφορᾶς του, γιατί κατὰ κανόνα βρίσκονται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ ἀναφέρονται στοὺς ἀριθμοὺς τῶν στίχων.

Στὸ «Ἀγιολογικὸ - βιβλιογραφικὸ ὑπόμνημα» (σσ. 151-178), τὸ ὁποῖο παρατίθεται ἐν συνεχείᾳ, γιὰ κάθε διήγησις χωριστὰ δίνονται τὰ ἐξῆς στοιχεῖα: α) Τὰ ἀρχοτελεύ-

τια, β) οι εκδόσεις του, γ) χειρόγραφα στα όποια σώζεται, δ) βιβλιογραφία σχετική και ε) διάφορες χρήσιμες βιβλιογραφικές σημειώσεις. Είναι περιττό να τονισθεί πόσο πολύτιμες είναι για την έρευνα οι συγκεντρωμένες αυτές πληροφορίες και πόσος κόπος και μόχθος χρειάστηκε για τη συγκέντρωσή τους. Η δλη εργασία δὲν εἶναι μηχανική, ἀφοῦ ὁ Π. Β. Πάσχος δὲν διστάζει, ὅπου εἶναι ἀναγκαῖο, νὰ παρουσιάζει καὶ νὰ σχολιάζει ἀνοικτὰ προβλήματα στὴν ἔρευνα.

Τὸ ὅλο ἔργο κλείνει μὲ τοὺς ποικίλους καὶ ἐξαντλητικούς Πίνακες (Α' Χωρίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς, Β' Ἱστορικών προσώπων, τόπων, μονῶν κλπ., Γ' Ἀσκητικῶν ὄρων, ρητορικῶν σχημάτων λόγου, κοινῶν τόπων, Δ' Γλωσσικῶν - συντακτικῶν φαινομένων, Ε' Λέξεων, πραγμάτων καὶ θεμάτων, ΣΤ' Ἀρχοτελευτιῶν τῶν κειμένων, Ζ' Βιβλιογραφικός, Η' Παλαιογραφικός - χειρογράφων καὶ Θ' Γενικός) (σσ. 179-210). Ἀδιάφορο ἂν κανεὶς συμφωνεῖ ἢ διαφωνεῖ μὲ τὰ κριτήρια τῆς ἀποδελτιώσεως τοῦ Π. Β. Πάσχου, θὰ συμφωνῇ-σει πάντως μὲ τὴ διαπίστωση, ὅτι οἱ πίνακες αὐτοὶ καθιστοῦν τὸ ἔργο εὐχρηστο καὶ πολύτιμο ἐργαλεῖο γιὰ κάθε ἀναγνώστη, ἀλλὰ ἰδιαιτέρα γιὰ τὸν ἐρευνητὴ πού δὲν ἔχει τὸ χρονοὺν νὰ διαβάσει ὅλα τὰ κείμενα καὶ ν' ἀποδελτιώνει τὸ χρήσιμο γι' αὐτὸν ὕλικό.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Κ. Κ. Παπουλίδης, *Τὸ Ρωσικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο Κωνσταντινουπόλεως (1894-1914)*, ἐκδ. Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, Νο 209, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 240.

Ἡ μονογραφία αὐτὴ ἐγκρίθηκε ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ ἀπὸ τὴ Γενικὴ Συνέλευση τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἱστορικο-θεολογικὴ ἐργασία πού στηρίζεται κυρίως σὲ ἀρχαιολογικὸ ὕλικό τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως. Παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Ἕλληνα ἐρευνητὴ καὶ ἀναγνώστη, γιὰτὶ ἀναφέρεται σ' ἓνα Ἰνστιτοῦτο μιᾶς ὁμόδοξης χώρας, πού ἀνέπτυξε ἐπιστημονικὴ δράση στὸ χῶρο τῆς Χριστιανικῆς Ἀνατολῆς, ἐκεῖ ὅπου κάποτε ἤκυμαζε ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία.

Ὡς γνωστόν, τὸ Ρωσικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο (ΡΑΙΚ), μὲ ἔδρα τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ μὲ διευθυντὴ τὸν γνωστὸ βυζαντινολόγο καθηγητὴ F. I. Uspenskiy καὶ μὲ συνεργάτες κυρίως ρώσους ἐπιστήμονες καὶ ὑποτρόφους, ἐπὶ εἴκοσι ἔτη (1894-1914) ἐπιτέλεσε ἀξιόλογο ἔργο πού ἀναφέρεται στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, τὴν καταγραφή ἀλλὰ καὶ τὴ συλλογὴ πολύτιμων ἀντικειμένων τέχνης. Θὰ ἦταν κοινοτυπία, ἂν λέγαμε ὅτι τὸ Ἰνστιτοῦτο ὑπηρετοῦσε καὶ κάποιες πολιτικὲς σκοπιμότητες τῆς τότε τσαρικῆς Ρωσίας.

Ἡ δομὴ τῆς ἐργασίας εἶναι λειτουργικὴ. Μετὰ ἀπὸ τὰ Περιεχόμενα (σ. 9), τὸν Πρόλογο (σσ. 11-13), τίς Βραχυγραφίες (σσ. 15-16) καὶ τὴ Βιβλιογραφία (σσ. 17-26) ἀκολουθεῖ ἡ Εἰσαγωγή (σσ. 27-36). Ὁ συγγραφέας σ' αὐτὴ παρακολοθεῖ ἐν συντομίᾳ τὰ ρωσικὰ ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴ Χριστιανικὴ Ἀνατολὴ ἀπὸ τὸν Θ' αἰῶνα ὡς τὸ τέλος τοῦ ΙΘ' αἰῶνα, ὅποτε καὶ δημιουργήθηκε τὸ ΡΑΙΚ. Δὲν χάνεται στίς λεπτομέρειες τῶν γεγονότων. Σταματᾷ μόνο σὲ ὀρισμένα ὁρόσημα, πού ἀποτελοῦν σταθμοὺς γιὰ ἀναστολὴ ἢ ἀφετηρίες γιὰ νέο ξεκίνημα τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τῆς Ρωσίας. Διαπιστώνει ὅτι τὸ ΡΑΙΚ εἶναι δημιούργημα δύο κυρίως παραγόντων, τοῦ πανσλαβισμού καὶ τῆς καλλιέργειας τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν στὴ Ρωσία. Γιὰ τοὺς πανσλαβιστές, ἡ Ρωσία ἔπρεπε νὰ δημιουργήσῃ ἰσχυρὸ στόλο, νὰ καταλάβῃ τὰ στενὰ καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ ἀνακηρύξῃ τὴν τελευταία πρωτεύουσα τῆς μελλοντικῆς Σλαβικῆς Ὀμοσπονδίας. Στὸ β' ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰ. ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ φρόντιση νὰ πλαισιώσει τὰ ἐπεκτατικὰ τῆς σχέδια καὶ μὲ θρησκευτικὰ, μορφωτικὰ καὶ γενικῶς πολιτικὰ θέματα. Ἐνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα εἶναι καὶ τὸ ΡΑΙΚ.

Ἡ κυρίως ἐργασία διαιρεῖται σὲ 6 κεφάλαια. Στὸ Α' κεφάλαιο (Ἡ προεργασία τῆς ἰδρύσεως τοῦ Ἰνστιτούτου) περιγράφονται οἱ προσπάθειες τοῦ πρέσβη τῆς Κωνσταντινουπόλεως Α. Ι. Nelidon καὶ τοῦ καθηγητῆ F. I. Uspenskij νὰ πείσουν τὴν ρωσικὴν ἀρχὴν γιὰ τὴ σκοπιμότητα καὶ τὴ χρησιμότητα, ἐπιστημονικὴ καὶ πολιτικὴ, ἰδρύσεως Ἰνστιτούτου στὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ σχετικὲς συζητήσεις καὶ διαδικασίαι διήρκεσαν ἀπὸ τὸ 1887 ὡς τὸ 1894 (σσ. 37-55).

Στὸ Β' κεφάλαιο (Ἡ ἴδρυση καὶ ἡ δομὴ τοῦ Ἰνστιτούτου) παρουσιάζονται οἱ συνθήκες ἰδρύσεώς του καὶ ἡ ἐσωτερικὴ δομὴ καὶ λειτουργία του (σσ. 57-75). Στις 23 Μαΐου 1894 ὑπογράφηκε ὁ ἰδρυτικὸς νόμος καὶ ὁ Ἐσωτερικὸς Κανονισμὸς τοῦ Ἰνστιτούτου, ἐνῶ τὰ ἐγκριὰνὰ του ἔγιναν στίς 26.2.1895. Ἡ ἐσωτερικὴ δομὴ του ἦταν ἡ ἐξῆς: Ἐπίτιμος πρόεδρος ὁ ἐκάστοτε ρώσος πρέσβης στὴν Κωνσταντινούπολη, διευθυντῆς ὁ καθηγητῆς F. I. Uspenskij, ἐπιστημονικὸς γραμματεὺς στὴν ἀρχὴ ὁ I. D. Pogodin (ἀργότερα δημιουργήθηκε καὶ μία ἄλλη θέση), ἐρευνητὲς ὑπότροφοι (Ρῶσοι κ.ἄ.) καὶ τὰ μέλη. Ἄν καὶ τὸ Ἰνστιτούτο ἀντιμετώπιζε προβλήματα κτιριακὰ καὶ οἰκονομικὰ (μὲ ἐτήσιο προϋπολογισμὸ 12.000 χρυσὰ ρούβλια), κατόρθωσε νὰ συγκροτήσῃ ἀξιόλογη βιβλιοθήκη καὶ μουσεῖο, μὲ χειρόγραφα, νομίσματα, μολυβδόβουλλα, ἔργα τέχνης), νὰ ὀργανώσῃ 172 διαλέξεις, νὰ ἐκδώσῃ 16 τόμους τοῦ περιοδικοῦ Izvestija Russkago Arheologičeskago Instituta v Konstantinopole.

Στὸ Γ' κεφάλαιο (Ὁ F. I. Uspenskij καὶ οἱ συνεργάτες του στὸ Ἰνστιτούτο) ὁ συγγραφεὺς σκιαγραφεῖ τὸ Διευθυντῆ τοῦ Ἰνστιτούτου καὶ τοὺς συνεργάτες του (σσ. 77-92) (F. I. Uspenskij, P. D. Pogodin, B. V. Farmakovskij, R. H. Leper, B. A. Pančenko, F. I. Smit, N. L. Okunev). Ἡ παρουσίαση τῶν ἐρευνητῶν αὐτῶν δὲν εἶναι μιὰ ἀπλὴ παράθεση βιογραφικῶν στοιχείων. Ὁ Κ. Παπουλίδης, ὅταν βρίσκει ἀφορμὴν, δὲν διστάζει νὰ ἐμφανίσῃ καὶ τὴν ἀρνητικὴν πτυχὴν τοῦ βίου, τῶν δραστηριοτήτων καὶ ἐπιστημονικῶν θέσεών τους.

Ἀπὸ τὸ 1895 ὁ F. I. Uspenskij καὶ οἱ συνεργάτες του ἄρχισαν νὰ ἐπισκέπτονται ἐπαρχίαι τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν γειτονικῶν κρατῶν, μὲ σκοπὸν τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευνα, τὴν καταγραφήν, ἀλλὰ καὶ τὴν συλλογὴν πολυτίμων ἀντικειμένων τέχνης. Οἱ δραστηριότητες αὐτές, καὶ μάλιστα στὸν εὐρωπαϊκὸν χῶρον, περιγράφονται στὸ Δ' κεφάλαιο ὑπὸ τὸν τίτλον «Οἱ δραστηριότητες τοῦ Ἰνστιτούτου στὸν εὐρωπαϊκὸν χῶρον» (σσ. 93-112) (Κωνσταντινούπολη, Θράκη, Βουλγαρία, Ἁγιον Ὄρος, Μακεδονία, Παλιὰ Σερβία, Σερβία, Ἰταλία, Ἑλλάδα, νησιὰ Αἰγαίου καὶ Κύπρον).

Στὸ Ε' κεφάλαιο (Οἱ δραστηριότητες τοῦ Ἰνστιτούτου στὸν ἀσιατικὸν χῶρον) συνεχίζεται ἡ παρουσίαση τῶν ἀποστολῶν τοῦ Ἰνστιτούτου στὸν ἀσιατικὸν χῶρον καὶ συγκεκριμένα στὰ παράλια τῆς Προποντιδῆς, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου, στὴν Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ στὴ Μέση Ἀνατολή (σσ. 113-125). Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἰδιαιτέρη θέση κατέχει καὶ ἡ περιγραφή τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον κατάφεραν οἱ Ρῶσοι ν' ἀγοράσουν τὸν Πορφυροῦν κώδικα τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Σαρμησακίῃ (χειρόγραφο τοῦ ΣΤ' αἰ.), (σσ. 119-121).

Στὸ ΣΤ' κεφάλαιο (Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ Ἰνστιτούτο μετὰ τὸ 1912) ἐκτίθενται οἱ περιπέτειες τοῦ Ἰνστιτούτου μετὰ τὸ 1912 (σσ. 127-131), ποὺμποροῦν νὰ συνοψισθοῦν στὰ ἐξῆς: Περιορισμὸς τῶν δραστηριοτήτων του ἐξ αἰτίας τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, ἀναστολὴ τῆς λειτουργίας του μὲ τὴν ἔναρξιν τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου (1914), παράδοση γραφείων, μουσείου, βιβλιοθήκης καὶ ἀρχείων στὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν, («μεταφορὰ» τῶν δραστηριοτήτων του στὴν Ῥωσίαν (Ὀδησὸν) καὶ τέλος προσπάθειες ἐπαναλειτουργίας του ἢ μεταφορᾶς τῶν περιουσιακῶν του στοιχείων στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση. Οἱ Τούρκοι παρέδωσαν στοὺς Ρώσους τὴ βιβλιοθήκην καὶ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἰνστιτούτου, ἐνῶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα τὰ κράτησαν στὴν Κωνσταντινούπολη.

Τὴν ὅλη διαπραγμάτευση κλείνει μὲ τὰ «Συμπεράσματα» (σσ. 133-134). Ἀκολουθεῖ τὸ Παράρτημα, στὸ ὁποῖο παρατίθενται ἔγγραφα (Σχῆδιο Ἑσωτερικοῦ Κανονισμοῦ τοῦ ΡΑΙΚ, Ἑσωτερικὸς Κανονισμὸς τοῦ ΡΑΙΚ, Ἐκθεση πεπραγμένων τοῦ ΡΑΙΚ τοῦ ἔτους 1898, Ἐγγραφο τοῦ πρέσβη τῆς Ἑλλάδας στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἔγγραφο τοῦ Μ. Παπακωνσταντίνου ἀπὸ τὸ Ἄιδιονο, Διπλωματικὴ ἐκπροσώπηση τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας στὰ Βαλκάνια (σσ. 139-164) καὶ Πίνακες (τῶν περιεχομένων τοῦ περιοδικοῦ *Izvestija Russkago Arheologičeskago Instituta v Konstantinopole* μὲ νεοελληνικὴ μετάφραση τῶν ρωσικῶν τίτλων [σσ. 165-188], Συνοπτικὴ ἀναγραφὴ ἑλληνικῶν κωδικῶν τῆς συλλογῆς τοῦ ΡΑΙΚ [σσ. 189-223]). Καὶ τὸ ὅλο ἔργο κλείνει μὲ περίληψη στὴν ἀγγλικὴ (σσ. 225-227) καὶ Πίνακα κυρίων ὀνομάτων (σσ. 229-239).

Ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ μιὰ ἀξιόλογη ἐργασία, πραγματικὴ συμβολὴ στὴν ἔρευνα. Ἡ συμβολὴ τῆς δὲν πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ λύση κάποιου ἀνοικτοῦ προβλήματος, ἀλλὰ στὴ συστηματικὴ παρουσίαση τῆς ἱστορίας τοῦ ΡΑΙΚ καὶ στὴν προσπάθεια ἐρμηνείας τῶν δραστηριοτήτων του, μετὰ ἀπὸ ἔρευνα κυρίως στὶς ἀρχαιακὰς πηγὰς καὶ σὲ ἀπρόσιτη στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο βιβλιογραφία.

Ἡ ἐργασία εἶναι συναισθηματικὰ φορτισμένη ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ πανσλαβισμοῦ, ποῦ ὀπωσδήποτε ἦταν ἡ κυριότερη αἰτία τῆς δημιουργίας τοῦ Ἰνστιτούτου στὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ἀναγνώστη σ' ἓνα σωρὸ παρεξηγήσεις, διότι εἶναι δύσκολο νὰ προσδιορισθοῦν τὰ ὅρια τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς πολιτικῆς στὴν ἄσκηση τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ΡΑΙΚ. Ὁ Κ. Παπουλίδης ἀποφεύγει νὰ προσδιορίσει τὰ ὅρια αὐτὰ ἐπακριβῶς, ἀλλὰ ὅταν βρίσκει εὐκαιρία τονίζει τὶς πολιτικὰς διαστάσεις τοῦ θέματος, ἰδίως τὶς ἐνέργειες τοῦ ΡΑΙΚ ποῦ διαπνέονται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ πανσλαβισμοῦ καὶ ἀντιτίθενται στὴν ἐπιστημονικὴ δεοντολογία. Δὲν χάνει ἐπίσης εὐκαιρία νὰ στιγματίζει τὴ φιλοσλαβικὴ (φιλοβουλγαρικὴ, φιλοσερβικὴ) (σσ. 34-35, 53, 74-75, 94, 101, 106-107 κ.ά.) καὶ τὴν ἀνελληνικὴ στάση τοῦ Ἰνστιτούτου. Τέλος, δὲν διστάζει καὶ νὰ ἐπαινεῖσσι τὸ Ἰνστιτούτο γιὰ τὴ στάση του ἔναντι τῶν κατηγοριῶν τῶν Σλάβων κατὰ τῶν Ἑλλήνων, ὅτι δῆθεν οἱ τελευταῖοι καταστρέφουν συστηματικῶς τὰ μνημεῖα τοῦ σλαβικοῦ πολιτισμοῦ (σσ. 107, 134). Ἀξίζει πραγματικὰ ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης νὰ διαβάσει τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τῶν πεπραγμένων τοῦ Ἰνστιτούτου σὲ νεοελληνικὴ μετάφραση (σσ. 157-158). Εἶναι ἀποκαλυπτικὸ!

Ἰδιαιτέρη πληρότητα στὴν ὅλη ἐργασία χαρίζουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαπραγμάτευση, καὶ τὰ ἐξῆς: α) Τὰ ἔγγραφα τοῦ παραρτήματος (τὰ ρωσικὰ σὲ νεοελληνικὴ μετάφραση), ποῦ ἀποτελοῦν ζῶσες μαρτυρίες γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὶς δραστηριότητες τοῦ Ἰνστιτούτου. β) Τὰ ἀναλυτικὰ περιεχόμενα καὶ τῶν 16 τόμων τοῦ *Izvestija Russkago Arheologičeskago Instituta v Konstantinopole*, μὲ σύγχρονη νεοελληνικὴ μετάφραση τῶν τίτλων ἀπὸ τὴ ρωσικὴ, ἐργασία πολὺτιμη ὄχι μόνον γιὰτὶ ὁ ἀναγνώστης κατανοεῖ καλύτερα τὸν κύκλο τῶν ἐνδιαφερόντων καὶ τῶν ἀσχολιῶν τοῦ ΡΑΙΚ, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ ἐξυπηρετεῖ τοὺς ἀγνοοῦντες τὴ ρωσικὴ. γ) Ἡ συνοπτικὴ ἀναγραφὴ ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδικῶν τῆς συλλογῆς τοῦ ΡΑΙΚ, ἡ ὁποία εἶναι χρήσιμη γιὰ τοὺς Ἕλληνας ἐρευνητὰς, ἀφοῦ οἱ περιγραφικοὶ κατάλογοι τῶν E. Granstrom καὶ I. Lebedeva εἶναι γραμμένοι ρωσιστῶ. δ) Ἡ νεοελληνικὴ μετάφραση τῶν τίτλων τῶν σλαβικῶν μελετῶν καὶ ἀρθρῶν. ε) Τέλος, οἱ πίνακες κυρίων ὀνομάτων, ποῦ καθιστοῦν τὸ βιβλίον πιὸ εὐχρηστο καὶ πιὸ χρήσιμο.

Σὲ κάποια σημεῖα τῆς διατριβῆς ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ σταματήσει καὶ νὰ ἀρχίσει διάλογο μὲ τὸ συγγραφέα. Ἐνδεικτικῶς θὰ σταθῶ σὲ λίγα σημεῖα:

α) Στὶς σελίδες 79,4· 80,21· 83,21 καὶ 90,19 παρατίθεται ὁ τύπος ε ξ ε λ ε γ ε ι ὡς παθητικὸς ἄοριστος. Ἀναρωτιέμαι, ἂν εἶναι δυνατόν νὰ δικαιολογηθεῖ μὲ κάποιον γραμματικὸ κανόνα ἢ κατάληξιν τοῦ τύπου αὐτοῦ.

β) Τῆ λέξη *ca r* ἄλλοῦ μεταφράζει μετὸ *β α σ ι λ ε ὺ ς* καὶ ἄλλοῦ μετὸ *τ σ ἄ ρ ο ς* (πρβλ. σσ. 173, 174). Μετὸιά κριτήρια;

γ) Στῆ σ. 100 ἀναφέρεται ὅτι στὴν Πλίσκα «βρέθηκε... ἡ βασιλική, ὅπου λειτουργούσαν, κατὰ τον F. I. Uspenskiĭ, οἱ ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος». Μήπως στὸ σημεῖο αὐτὸ χρειαζόταν ἓνα ἐκτενέστερο σχόλιο;

δ) Στῆ σ. 105, σμ. 77, καὶ σ. 175, τὸν ρωσικὸ τίτλο «Mnenija i postanovlenija Konstantinopol'skih pomestnih soborov XI i XII vv. O razdače cerkovnyh imuščestv - haristikarii» μεταφράζει μετὸ «Οἱ ἀπόψεις καὶ οἱ ἀποφάσεις τῶν τοπικῶν συνόδων τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 11 καὶ 12 αἰ. γιὰ τὴ διανομὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων - τὰ χαριστικάρια». Μήπως ἡ ἀπόδοση τοῦ *haristikarii* μετὸ *χαριστικάρια* εἶναι ἀτυχής; Εἶναι γνωστὸ ὅτι στῆ βυζαντινὴ ὁρολογία χρησιμοποιοῦνται δύο ὅροι γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ σχετικοῦ θεσμοῦ: *χαριστικὴ ἢ δωρεὰ* (νεώτεροι ἐρευνητὲς προσθέτουν καὶ τὸ *χαριστικίον*) γιὰ τὸ θεσμὸ αὐτὸν καθ' ἑαυτὸν καὶ *χαριστικὰ ρίος* καὶ *χαριστικὰ ρία* γιὰ τὸν ἄνδρα ἢ τὴ γυναῖκα στοὺς ὁποίους παρεχωρεῖτο ἡ χαριστικὴ (δωρεὰ) (βλ. σχετικῶς Σ. Α. Βαρυαλίδου, 'Ο θεσμὸς τῆς χαριστικῆς [δωρεᾶς] τῶν μοναστηρίων εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 35-42).

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς καὶ ἄλλες, ποὺ πιθανότατα μπορεῖ νὰ διατυπώσει κανεὶς ἀπὸ τὴ δικὴ του σκοπιὰ, δὲν ἀλλοιώνουν τὴ θαυμάσια εἰκόνα τῆς παρουσίας ἐργασίας. Ἡ ἐκδοσὴ τῆς πρέπει νὰ χαιρετισθεῖ δεόντως. Ἡ ἐλληνικὴ σλαβολογία πλουτίζεται μετὰ ἀκόμη ἀξιόλογη μελέτη.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Μιχαὴλ Γ. Τρίτου, *Ἡ Πατριαρχικὴ Ἐξαρχία Μετσόβου (1659-1924)*. Ἰωάννινα 1991, σσ. 286.

Ὡς ἐκπλήρωση μεγάλου χρέους πρὸς τὴν ἐνδοξὴ γενετείρά του, τὸ Μέτσοβο, θεωρεῖ τὴ διαπραγματεύσει τοῦ θέματος «Ἡ Πατριαρχικὴ Ἐξαρχία Μετσόβου, 1659-1924» ὁ εὐφύμως γνωστὸς θεολόγος-φιλόλογος κ. Μιχ. Γ. Τρίτος, «διότι πέρα τῶν ἄλλων τοῦ ἐτόνωσε καὶ τὴν ἀγάπη πρὸς τὸν ἐπιστημονικὸ κλάδο τῆς Ἐκκλησιαστικῆς καὶ Πολιτικῆς Ἱστορίας...». Καρπὸς αὐτοῦ τοῦ χρέους καὶ τῆς ἀγάπης του ἦταν ἡ ἐρευνα, συγγραφή, ὑποβολὴ τῆς διατριβῆς, ἐγκριση καὶ ἀναγόρευσὴ του σὲ Διδάκτορα τοῦ Ἐμήματος Ποιμαντικῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στὴ συνέχεια δὲ ἡ ἐκδοσὴ τῆς μελέτης σὲ καλαίσθητο τόμο, ποὺ πρόσφατα κυκλοφόρησε.

Ὁ κ. Μιχ. Γ. Τρίτος καταπιάστηκε μετὰ ἓνα ἄγνωστο στοὺς πολλοὺς θέμα, ἀφοῦ τὰ περὶ τῆς Πατριαρχικῆς Ἐξαρχίας Μετσόβου, ὡς τοπικοῦ μᾶλλον ἐνδιαφέροντος, δὲν ἀπασχολοῦν τὸ εὐρύτερο κοινὸ, πλὴν τῶν εἰδικῶν περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Ὁ σ. ὅμως κατάφερε, μετὰ πολὺ ἐπιδέξιο τρόπο, νὰ φέρει σὲ φῶς τὴ θρησκευτικὴ, ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ προσφορὰ τῆς Ἐξαρχίας, στὴν κρίσιμη ἀπὸ κάθε πλευρὰ περίοδο 1659-1924.

Τὸ ἔτος 1659 χορηγήθηκαν ἀπὸ τὸ Σουλτάνο πολιτικὰ προνόμια, τὰ ὅποια συνοπτικὰ ἀναφέρονται στίς σσ. 40-47, τὸ ἴδιο δὲ ἔτος ὁ Πατριάρχης Παρθένιος ὁ Δ' (1657-1662) καὶ ἡ περὶ αὐτὸν Ἱ. Σύνοδος ἴδρυσεν τὴν Πατριαρχικὴ Ἐξαρχία, ἡ ὅποια ἀπέκτησε καὶ πολιτικαὸ κύρος, μετὰ τὸ ἱστορικὸ φερμάνι τοῦ Σουλτάνου Μεχμέτ τοῦ Δ'. Ἡ Ἐξαρχία ἰδρύθηκε (γιὰ τὴν καλύτερη καὶ γρηγορότερη διεκπεραίωση τῶν διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων καὶ ἀναγκῶν τῆς γεωγραφικὰ ἀπομονωμένης αὐτῆς περιοχῆς, ἐγίνε πρόξενος μεγάλων ὠφελειῶν στὸν ἐλληνικὸ αὐτὸ πληθυσμὸ, ἀφοῦ ἀπέβη ἡ προφυλακὴ τῶν πολιτικῶν προνομίων καὶ τῆς χριστιανικῆς καὶ ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν κατοίκων τῆς) (σ. 46), ἐνῶ μέχρι τότε τὸ Μέτσοβο καὶ ἡ γύρω περιοχὴ ὑπάγονταν ἐκκλησιαστικῶς στὴν Ἐπισκοπὴ Σταγῶν.

Σύμφωνα με τὸ Πατριαρχικὸ Σιγίλλιο τοῦ 1659, στὴν Ἐξαρχία Μετσόβου «... ἀρχιερατικὴ προστασία οὐκ ἐγένετο, ὡς ἐν ταῖς λοιπαῖς ἐπαρχίαις, ἀλλ' ἐχούσης τῆς Πατριαρχικῆς ἐκείνης Ἐξαρχίας τὸ αὐτόνομον, τὸ ἐλεύθερον, τὸ ἀδούλωτον καὶ ἀκαταπάτητον παρὰ παντὸς Ἀρχιερατικοῦ προσώπου ἢ ἄλλου Ἐκκλησιαστικοῦ...» (σ. 48). Ἡ ἴδρυση τῆς Ἐξαρχίας ἔγινε γιὰ λόγους ἐθνικοῦς (ἐξυπηρέτηση τῆς ἐμπερίστατης γλωσσικῆς περιοχῆς), ἱστορικοῦς (προφυλακὴ τῶν σουλτανικῶν προνομίων) καὶ γεωγραφικοῦς (ἐπειδὴ ἀπὸ Μέτσοβον καὶ πάντα τὰ συννημμένα αὐτῷ χωρία καὶ οἱ περίχωροι ὄρεινοι τόποι καὶ βουνοὶ ὑπάρχουσι διακεχωρισμένοι ἀπὸ τῶν πλησίον μερῶν καὶ τῶν ὀρίων τῶν ἐπαρχιῶν). Στὴν Ἐξαρχία ὑπάγονταν τὸ Μέτσοβο καὶ τὰ γύρω χωριά Μηλιά, Βοτονόσι, Παλιά Κουτσουφλιανή (Πλατάνιστος), Ἀνήλιο, Δερβενδίστα (Ἀνθοχώρι) καὶ Μαλακάσι, με συνολικὰ 1.360 οἰκογένειες, 9.050 κατοίκους καὶ 9 σχολεῖα με 600 μαθητές. Ἀπὸ τὰ 7 αὐτὰ χωριά τὰ 6 ἦταν διγλωσσοα (ἐλληνικὴ - βλάχικο ἴδιωμα) καὶ τὸ ἓνα ἐξ ὀλοκλήρου ἐλληνόφωνο (Ἀνθοχώρι).

Ὡς πρὸς τὴ Δομὴ καὶ τὰ Περιεχόμενα τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς, σημειώνουμε ὅτι μετὰ τὸν Πρόλογο, τίς Βραχυγραφίες, τὴν ἐκτενῆ Βιβλιογραφία, τὴν Εἰσαγωγή καὶ τὴν ἀναφορὰ στὸ προνομιακὸ καθεστῶς τοῦ Μετσόβου (σσ. 11-47), ἡ μελέτη διακρίνεται σὲ τέσσερα κεφάλαια, ὡς ἐξῆς: Α' Ἱστορικοκοινωνικὴ ἐξέλιξη τῆς Ἐξαρχίας Μετσόβου. Β' Ἡ Ἐξαρχία Μετσόβου καὶ ἡ Παιδεία. Γ' Ἡ Ἐξαρχία Μετσόβου καὶ ἡ Ρουμανικὴ προπαγάνδα. Δ' Ἡ Ἐξαρχία Μετσόβου καὶ οἱ ἀστυκτικὲς ὑποθέσεις. Τὸ ἔργο συμπληρῶνουν Ἐπίλογος - Συμπεράσματα, Summary, Παράρτημα (στὸ ὁποῖο δημοσιεύονται ἀνέκδοτα ἔγγραφα, φωτογραφίες, σφραγίδες καὶ ἀλφαβητικὸ εὑρετήριο).

Ἰδιαιτέρη σημασία ἔχουν —κατὰ τὴν ἀποψή μου— τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὸ Β' καὶ μάλιστα στὸ Γ' Κεφάλαιο τῆς μελέτης, ὅχι μόνον γιὰτὶ παρουσιάζουν με εὐγλωττο τρόπο τὸ ρόλο τῆς Ἐξαρχίας στὰ θέματα τῆς Παιδείας κατὰ τὰ ζοφερὰ χρόνια τῆς δουλείας καὶ στὴν ἀντιμετώπιση τῆς Ρουμανικῆς προπαγάνδας, ἀλλὰ καὶ διότι, ἐσχάτως, ἀπ' ἀφορμὴ τὴν ἀναστάτωση ποὺ παρατηρεῖται στίς διάφορες μειονότητες τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου, ἀθεράπευτοι νοσταλγοί, τοῦ καταδικασμένου στὴ συνείδηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ παρελθόντος, ἀρχισαν νὰ κινοῦνται ὑποπτα σὲ βόρειες περιοχὲς τῆς Χώρας μας, με σκοπὸ νὰ δεῖξουν ὅτι ὑφίσταται —δῆθεν— θέμα μειονότητος ρουμανικῆς, «μακεδονικῆς», ἀλβανικῆς κλπ. Ὁ κ. Μιχ. Γ. Τρίτος, με τ' ἀδιαμφισβήτητα στοιχεῖα ποὺ παραθέτει, ἀποδεικνύει ὅτι, ναὶ μὲν τὸ Μέτσοβο εἶναι ἡ πρωτεύουσα τῶν βλάχικων χωριῶν τῆς ὀροσειρᾶς τῆς Πίνδου, ἀλλὰ καὶ ὅτι «ἡ ἀποτυχία τῶν στόχων τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας ὀφείλεται πρωτίστως στὸν πατριωτισμὸ, εὐφυΐα καὶ ἀγαστὴ συνεργασία τῶν Μετσοβιτῶν με τὴν Πατριαρχικὴ Ἐξαρχία...» (σ. 122) καὶ ὅτι «ἡ ἐλληνικὴ συνείδηση ἦταν καὶ εἶναι ἡ μόνη συνείδηση τῶν κατοίκων» (σ. 146).

Ἡ γλῶσσα τοῦ συγγραφέως εἶναι καθαρὴ δημοτικὴ, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ἀκρότητες. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου (τυπογραφεῖα Γ. Τσόλη, Ἰωάννινα) ἐξαιρετικὴ. Ἡ μελέτη πλούσια τεκμηριωμένη, με πληθῶρα παραπομπῶν καὶ εὐρεία χρῆση τῆς σχετικῆς ἐλληνικῆς καὶ ξένης βιβλιογραφίας. Με δυὸ λόγια, δίκαια ἡ Ἐξεταστικὴ Ἐπιτροπὴ (ἐπιβλέπων καθηγητῆς, Ἄθαν. Ἀγγελόπουλος, μέλη: Μητροπ. Τυρολόης καὶ Σερεντίου Παντελεῆμον Ροδόπουλος, Γ. Στογιόγλου, Ἄντ. Παπαδόπουλος καὶ Σωτ. Βαρναλίδης) ἐνέκρινε τὴν διατριβὴν (28.2.89) καὶ ἀναγορεύθηκε ὁ συγγραφεὺς Διδάκτωρ τῆς Θεολογίας (31.3.89).

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Π. ΛΕΚΚΟΣ

Επισκοποῦ Chrysostomou (Gerasimos S. Zafeiris), *Quo Vadis Helladike Orthodoxia?* (Athens, 1988), Pp. 414. N. P.

The closing of the 20th century presents Christianity with tremendous challenges and major opportunities. Challenges provoked by the growth and influence of non-Christian religions; opportunities for positive contributions because of the decline of materialistic and atheistic ideologies. Notwithstanding the magnificent advances in medicine, physics, technology and other areas of human endeavor, humanity is groping for spiritual values. Many nations are going through a crisis of conscience conducting self-criticism and self-evaluation. Greece is not an exception. In the last twenty years in particular Greek philosophers, theologians, sociologists, political scientists, historians have engaged in many dialogues concerning the future of their nation.

The author of the present probing and vibrating volume is one of the leading theologians and hierarchs of modern Greece who has participated in many national and ecumenical dialogues. A graduate of Orthodox theology, he has spent several years in Western Europe and the United States earning two doctorates and writing several important studies in New Testament exegesis and contemporary theological issues. He is the bishop (with the title of Metropolitan) of one of the most populous and problematic dioceses of Greece.

I have provided the above background in order to emphasize the crucial importance of the present book, authored by someone immersed in theological learning but also in pastoral experience.

The central question he is addressing is: «Where are you going Church of Greece?» He writes as an individual; he records personal visions; he criticizes the Administrative apparatus of the Church and he spares neither Church officialdom nor state dignitaries. His concern is the creation of a vigorous Church, an Orthodox Christianity which can guide the Greek people and influence the Greek state. He is neither polemic nor anti-state. He writes with a profound sense of urgency and a deep concern for the future of the nation. His pastoral concern is evident throughout his timely book.

The Greek Orthodox Church has been for many centuries identified with the state. But today it faces not an homogeneous nation of believers but a state which promotes secularization, affecting several areas that had been under the influence of the Church. Thus Metropolitan Chrysostomos addresses questions concerning Church and state relations, national identity and education, public morality and personal ethics, tradition and innovation, science and religion, and several more contemporary issues. Some of these issues became very acute in the last ten or so years. Calculated efforts were made by the socialist government to introduce measures catalytic of the Christian Orthodox ethos and established tradition.

Bishop Chrysostomos rightly believes that the Church has a place in every arena of life. The Church is not of this world but it cannot withdraw from the problems and the agonies of this world. He is critical of the apathy of churchmen but also of political manipulations. He calls upon the faithful and ecclesiastical leadership in particular to take a stand on issues affecting the values of the people and the future of the nation.

This is one of the most vigorous voices against the secularizing and politicizing forces in modern Greece. In a way this is a prophetic voice which was raised

several years before the collapse of Marxism in Eastern Europe. Even though he dramatizes the spiritual and moral decline, the social, political, educational, and economic crisis of the nation, Metropolitan Chrysostomos does not engage in jeremiads. He calls upon bishops, priests, clergy and laity alike to revitalize the Church and reverse the trends. He underlines that before the healthy forces of the Church move, it is necessary that they exercise self-criticism and engage in dialogue — a dialogue between the ecclesiastical leadership and the faithful, who are often overlooked by the Administrative establishment. The episcopate by itself is not the Church, and necessary reforms should be a collective, synodic, but also homophonic effort.

Even though the book was written for the faithful and the Episcopate of Greece, it is of pan-Orthodox importance. His recommendations for reactions against secularization; the measures he proposes for a reorganization of the diocesan districts; his call for a more active role of the laity in the issues confronting the Church; his appeal for a closer cooperation of clergy and laity are of pan-Orthodox interest.

Orthodox and non-Orthodox Christians will find the third part of the book «Church and Modern World» (pp. 201-255) of particular interest. We only hope that the author's courageous voice finds an echo in the ears of as many Orthodox Christians as possible, and in the ears of every Orthodox bishop.

DEMETRIOS J. CONSTANTELOS